

УДК 94(477)«16»

О. М. Бандурка,**В. А. Греченко****ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА І СЛОБОЖАНЩИНА**

Досліджено основні фактори впливу подій 1654 р. на політичний, економічний та соціальний розвиток одного з регіонів України. Автори доводять, що цей вплив був опосередкованим, але значним.

У сучасній Україні варто тільки вимовити в науково-політичному середовищі слова «Переяславська рада», як ваші співрозмовники негайно поділяться щонайменше на два табори. Одні будуть говорити про закономірність, благодетельність впливу, потрібність і так далі Переяславської ради 1654 року для всієї подальшої української історії. Інші не менш категорично будуть заперечувати позитивний вплив цієї події [1, с. 313].

Справді, масштабність Національно-визвольної революції не йде в жодне порівняння з тим, що передувало цій події в українській історії попередніх століть. За словами Наталі Яковенко, «нову сторінку української історії перегорнуло козацьке повстання 1648 року. Розпочавшись як черговий спалах козацької непокори, воно невдовзі переросло у грандіозну війну, що втягнула в себе мільйони людських доль, перекраяла мапу України й опосередковано підштовхнула до зміни геополітичних структур Центрально-Східної Європи, де невдовзі утвердиться потужна Російська імперія і догорить Річ Посполита [2, с. 313].

Як відомо, у Переяславській раді взяли участь представники козацтва Київського, Чернігівського та Брацлавського полків та жителі Переяслава. Не було представників від селян, міщан (крім Переяслава) [3].

На думку І. Наливайка, Москва намагалася «по-перше, за допомогою козацького війська повернути захоплені поляками російські землі. По-друге, Україна ставала надійним буфером проти Османської імперії – Москва, як виявиться згодом, мала вже тоді мету – міцно заарканити Гетьманщину навіки» [4]. М. С. Грушевський констатує, що «Москва дивилася на Україну як на нове придбання своє і намагалася панувати в ній за зразком інших провінцій та володінь» [5].

Після Переяславської ради протягом січня – лютого 1654 р. на території 17 полків присягло понад 127 тис. чоловік, у тому числі 64 тис. козаків. Від присяги відмовилося вище духовенство, посилаючись на те, що не було дозволу Константинополь-

ського патріарха; частина міщан Переяслава, Києва та Чорнобиля складала присягу лише під тиском козаків; не присягали Уманський, Брацлавський, Полтавський і Кропив'янський полки [6].

Проте немає підстав говорити і про серйозний опір присяганню, як деколи твердять. За свідченням Літопису Самовидця, «по усей Україні увесь народ з охотою тоє учинил ... й немалая радість межі народом стала» [7, с. 139]. Впродовж шести років виснажливої війни люди щодаля виразніше настроювалися на промосковські симпатії як ілюзію порятунку від воєнних злигоднів, не розуміючи, що насправді наближалася війна ще масштабніша, заради якої, власне, і укладали Переяславську угоду.

Юрій Мицик пише: «Якщо так рвалися до Москви українці у 1654 р., то чому, коли московські послы прибули з Переяслава до Києва, то представники Української православної церкви на чолі з митрополитом Сильвестром Косовим, котрі змушені були їх зустрічати, обличалися гіркими сльозами? Дозволю собі тут процитувати уривок з листа, писаного тоді очевидцем подій, протопопом Чорнобиля: «(московські) послы йшли пішки через Золоті ворота, де їх зустрічали отець митрополит і все духовенство, яке за сльозами світу не бачило, а ... отець митрополит непритомнів» [8]. Видно, від великої любові до московського царя Українська Православна Церква, як і ряд визначних полковників (Богун [9, с. 320], Глух [10], Гуляницький [11], Сірко та ін.), категорично відмовилися присягати йому на вірність, мабуть, з тієї самої причини козаки й міщани (думку селян навіть не питали) масово ухилялися від присяги, через що присягу в них відбирали насильно. «Переяславських міщан гнали до присяги, якій вони дуже опиралися. Місцевий війт (по-сучасному – мер) аж захворів, та його, хоч і хворого, було наказано привести до церкви..., він мусив виконати присягу, але з розпачу помер на третій день після цієї присяги» [8]. Щодо позиції духовенства, то, як вважав М. І. Костомаров, слід взяти до уваги, що воно «з малих років виховувалося на польський зразок і звикло до польських понять і західних поглядів» [12, с. 641].

Щодо позиції Івана Сірка, то за п'ять років по Переяславській раді він таки прийняв присягу московському цареві. Проте Д. І. Яворницький писав, що Сірко не хотів поступитися ні перед ким ні особистою свободою, ні політичною незалежністю усього Запоріжжя [13, с. 438].

Щодо гетьмана Богдана Хмельницького, то він не був другом чи ворогом Москви. Він послідовно виходив з державних інтересів України, добився відродження незалежної Української держави і прагнув втримати цю державу незалежною, шукаючи союзників у визвольній боротьбі і на півдні, і на півночі, і на заході, а не тільки

на північному сході [8]. Цікаву думку щодо стосунків Москви і Богдана висловив В. О. Ключевський: «Не розуміючи один одного і не довіряючи один одному, обидві сторони у взаємних стосунках говорили не те, що думали, і робили те, чого не бажали» [14, с. 111].

Натомість прямим наслідком Переяслава стало продовження воєнних дій, розтягнених на ще понад десять років. Національно-визвольна війна не закінчилася Переяславською радою, про що ми писали раніше [15, с. 91].

У 1656 році, ще за життя Богдана Хмельницького, фактично за його спиною поляки уклали з Росією Вільненське перемир'я. Так був розірваний союз з Росією, оскільки у підписаній два роки тому Переяславській угоді мова йшла про спільні дії проти поляків [16].

Слобідська Україна в середині XVII ст. являла собою майже незаселений степовий простір, що де-юре належав Московській державі. Якщо на території Київського і Чернігівського воєводств проживало 1750 тис. жителів, на Поділлі – 350 тис., на Волині – 900 тис., то на Слобожанщині – лише 50 тис. осіб [17]. Починаючи із другої половини XVI ст. на Слобідській Україні змагалися два потоки колонізації: з півночі йшла московська колонізація, пов'язана з будівництвом військово-оборонних ліній для охорони Московської держави (з півдня від Криму, й з південного заходу від Польсько-Литовської держави); з заходу України, викликана, в умовах екстенсивного господарства, силою української економічної експансії й пов'язана з промисловодобичницькими інтересами населення Наддніпрянщини, а згодом ще й підсилена польсько-шляхетською неволею й визиском.

Українська колонізація Слобідської України протягом XVII–XVIII століть йшла кількома хвилями. Масового характеру вона набула особливо в 1630-х роках, коли після поразки козацьких повстань їхні учасники переходять московський кордон і дістають дозвіл селитися на Слобідській Україні (найбільша хвиля – це учасники повстання гетьмана Я. Острянина 1638 р., які в кількості 900 осіб, на чолі з Острянином, оселилися до Чугуєва. Переселення 1652 року козаків Чернігівського і Ніженського полків на чолі з полковником Іваном Дзиковським, у кількості 2000 осіб, з родинами й майном, які заснували м. Острогозьк [18], переселенці з містечка Ставища, Білоцерківського полку, на чолі з Герасимом Кондратьєвим, які заснували місто Суми. Слід відзначити, що, за даними історика В. Д. Юркевича, Б. Хмельницький був проти переселення українського населення з Право- і Лівобережної України [19], оскільки цим він втрачав соціальну базу розгортання Національно-визвольної війни і осередки опору полякам у цих регіонах.

У 1657 р. на Слобожанщині вже існувало 64 міста і села з населенням до 100 тис. осіб [17]. Із Задніпрянщини більш усього переселенців дала Київщина; українці з Київщини заселяли Лівобережжя – найпаче Полтавщину. Ось через що слобідсько-українська мова більш усього наближається до полтавської [20, с. 28]. Усі вказані процеси відбиті у місцевій топонімії та гідронімії [21]. Заселення Слобідської України вели переважно козаки. Але велику участь у цій великій народній справі брав увесь український народ – усі його верстви, усі стани суспільства – міщани, селянство, духовенство. Утворилися Слобідські козацькі полки. Слобідським полкам дають московські царі жалувані грамоти на зразок тих привілеїв, котрі здобувала собі Гетьманщина по Переяславській й інших умовах з Московією. У цих грамотах була й вільна займанщина земель, якої не мав і не знав московський народ, і вибори старшин, і усе те, що у московських грамотах та актах називалося «старочеркаскою обыкністю» і було устроєм стародавнього українського національного й соціального життя, котрого завжди домагався і яким хотів жити (а іноді, траплялося, і жив) український народ [19, с. 39]. Слід відзначити, що Слобідська Україна заселялася не лише українцями. Окрім росіян тут були і серби, і євреї, і болгари. Як вважають історики, Харків, Суми, Охтирку заснували українці; Пристайлове, Великі Проходи – росіяни; ряд поселень – спільно росіяни і українці – Тополі, Мартове. Але визначити, хто заснував населений пункт, ще не значить визначити етнічний склад його населення, і навпаки, етнічний склад населення не обов'язково є свідченням того, що саме ці люди заснували цей населений пункт [17].

Як зазначає Ю. Мицик, «навіть після Переяслава правитель України діяв не як холоп «його царської величності», а відповідно до українських національних інтересів, ведучи, наприклад, самостійну зовнішню політику й навіть укладаючи союзи з воєводами Москви» [8]. Року 1655 Б. Хмельницький казав польському послові, Станіславу Любовицькому: «Я став уже паном всієї Руси і не віддам її нікому» [22, с. 27]. Характерно, що це було вже після Переяслава.

Після Переяслава Слобожанщина стає територією, заселеною головним чином українцями, що в подальшому створило умови для її входження у склад соборної України. Переселення значної частини українців на Слобожанщину дозволило їм зберегти себе від знищення, **зберегти себе як народ**.

Список літератури: 1. Грабовський С. Що принесла Україні Переяславська рада? : Переяслав і сьогодення / Серій Грабовський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrlife.org/main/prosvita/1654_2.htm. 2. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Наталя Яковенко. – 3-тє

вид., перероб. та розшир. – К. : Критика, 2006. – 584 с. **3.** Переяславська рада : матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Переяславська_рада. **4.** Наливайко І. Переяславська рада без фальші і вигадок / Іван Наливайко // Вечірна Полтава. – 2010. – 10 лют. **5.** Грушевський М. Иллюстрированная история Украины / Михаил Грушевский. – К. : Левада, 1995. – 696 с. **6.** Греченко В. А. Історія України. Модульний курс : навч. посіб. / В. А. Греченко. – Х. : Торсінг плюс, 2009. – 384 с. **7.** Котляр М. Довідник з історії України / М. Котляр, С. Кульчицький. – К. : Україна, 1996. – 463 с. **8.** Мицик Ю. Переяславська рада 1654 р.: міфи та реальність / Юрій Мицик [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrlife.org/main/prosvita/m_1654.htm. **9.** Гуржій О. І. Богун Іван / О. І. Гуржій // Енциклопедія історії України : в 5 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Т. 1: А–В. – К. : Наук. думка, 2003. – 688 с. **10.** Мицик Ю. А. Глух Йосип / Ю. А. Мицик // Енциклопедія історії України : в 5 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Т. 2: Г–Д. – К. : Наук. думка, 2004. – С. 121. **11.** Мицик Ю. А. Гуляницький Григорій / Ю. А. Мицик // Енциклопедія історії України : в 5 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Т. 2: Г–Д. – К. : Наук. думка, 2004. – С. 253. **12.** Костомаров Н. И. Материалы и исследования. Богдан Хмельницкий / Н. И. Костомаров. – М. : Чарли, 1994. – 768 с. – (Серия «Актуальная история России»). **13.** Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. Т. 2 / Д. І. Яворницький. – К. : Наук. думка, 1990. – 660 с. **14.** Ключевский В. О. Сочинения : в 9 т. Т. 3: Курс русской истории. Ч. 3 / В. О. Ключевский. – М. : Мысль, 1988. – 414 с. **15.** Греченко В. А. Про періодизацію та датування Визвольної війни українського народу / В. А. Греченко // Вісник Університету внутрішніх справ. – Вип. 1. – 1996. – С. 89–94. **16.** Олійник Т. Конотопська битва триває понині / Тетяна Олійник // Українська газета. – 2007. – 28 лип. **17.** Ковальов В. І. Визвольна війна українського народу 1648–1654 рр. та заселення Слобожанщини / В. І. Ковальов // Визвольна боротьба українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького за українську державність : матеріали наук. конф. 25–27 жовт. 1995 р. – Х., 1995. – С. 57. **18.** Пиріг П. В. Полк І. Дзинковського на Слобожанщині: маловідомі сторінки історії / П. В. Пиріг // Визвольна боротьба українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького за українську державність : матеріали наук. конф. 25–27 жовт. 1995 р. – Х., 1995. – С. 65. **19.** Дьякова О. В. В. Д. Юркевич – дослідник історії Слобідської України / О. В. Дьякова // Визвольна боротьба українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького за українську державність : матеріали наук. конф. 25–27 жовт. 1995 р. – Х., 1995. – С. 70. **20.** Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х. : Дельта, 1993. – 256 с. **21.** Муромцев І. В. Український струмінь колонізації Слобожанщини у власних географічних назвах / І. В. Муромцев // Визвольна боротьба українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького за українську державність : матеріали наук. конф. 25–27 жовт. 1995 р. – Х., 1995. – С. 60. **22.** Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. Т. 2. – [3-тє вид.] / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1995. – 608 с.

Надійшла до редколегії 10.01.2011

Исследованы основные факторы влияния событий 1654 г. на политическое, экономическое и социальное развитие одного из регионов Украины. Авторы доказывают, что это влияние было опосредствованным, но значительным.

Basic factors of influence of events in 1654 on the political, economic and social development of Ukrainian regions are researched. Authors prove that this influence was mediated, but considerable.

УДК [336.225.2:94(477)]«19»

О. М. Головка

МІСЦЕВИЙ ПОДАТКОВИЙ АПАРАТ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Досліджено організаційно-правові засади діяльності місцевого податкового апарату Російської імперії на українських землях в надзвичайних умовах Першої світової війни.

Перша світова війна змінила буття всієї Європи, вплинула і на події за межами континенту. Місцеві органи управління державними фінансами Російської імперії, що діяли на території України, повинні були діяти і взаємодіяти в умовах надзвичайних обставин воєнного часу. Виникла суттєва напруга у національних фінансових системах. Загострилася потреба у збільшенні обсягів податкових надходжень, у тому числі шляхом введення екстраординарних податків і зборів.

Сучасний податковий апарат у незалежній Україні значно складніший, ніж той, що був у Російській імперії сто років тому. Однак ринкові перетворення, розвиток цивільного обігу, притаманні їй теперішній, і колишній епосі, визначають певні закономірності, які надають їм типологічної подібності.

Дослідження організаційно-правових засад діяльності місцевого податкового апарату Російської імперії в Україні, зокрема в надзвичайних умовах Першої світової війни, може сприяти відповіді на чимало запитань щодо оптимізації функціонування сучасних вітчизняних податкових органів. Наукова актуальність цієї проблематики підкреслюється й тим, що спеціально вона не досліджувалася.

Перша світова війна, що розпочалася, внесла кардинальні зміни у зміст та форми діяльності податної інспекції Російської імперії в українських губерніях. Вводилися нові та збільшувалися ставки існуючих податків. 4 жовтня 1914 р. [1] на наступний податковий рік було з 6 % до 8 % підвищено ставку податку з доходності нерухомого майна в містах, на 50 % – ставку основного промислового податку, піднято збір за гільдійські свідоцтва для купецтва, у півтора рази – ставку додаткового промислового податку (процентного збору) з прибутку підприємств, зобов'язаних публічною звітністю, а також у півтора рази – збір з їх капіталів. Було збільшено податок з підприємств,